

Světla vzdálených světů

Pod pláštěm temné hmoty

Filip Hroch

Temná hmota

- Absolutně neviditelná substance – necloní, nezáří, neodráží
- Má pouze gravitační a kosmologické projevy.
- Neinteraguje s běžnou hmotou, ani sama se sebou (!).
- Podstata je zahalena v temnotě.

Astronomie temné hmoty

Oblasti našeho zájmu:

- klasická galaktická dynamika,
- rentgenová hala kup galaxií,
- kosmické mikrovlnné pozadí.

Související oblasti:

- gravitační „čočkování“ (lensing) – Pryšo,
- slupkové galaxie,
- temné mlhoviny (matoucí název),
- temná energie (neřešíme),
- co by to mohlo být? (neřešíme)

Galaktická dynamika

První podezření

Fritz Zwicky, 1937*

„Vážení“ kup

- kupa galaxií v Panně (♍)
- všechny galaxie a celá kupa
- viriálový teorém

$$\langle T \rangle = -\frac{1}{2} \sum_i \mathbf{F}_i \cdot \mathbf{r}_i \quad V(r) \sim r^{-1} \quad -\frac{1}{2} \langle \Phi \rangle$$

- „konverzní faktor“

$$\Upsilon = \frac{\text{hmota}}{\text{svítivost}} \left[\frac{M_{\odot}}{L_{\odot}} \right]$$

- 500 pro ♍, 3 pro „lokální systém“

<https://apod.nasa.gov/apod/ap150804.html>

Měření svítivosti galaxií

Duch Mirachu

- Tok energie nesené elmag. vlněním (světlem)

$$F \text{ (W} \cdot \text{m}^{-2}\text{)}$$

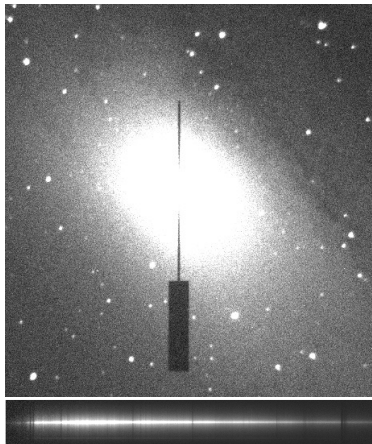
- Svítivost (vyzářený výkon) hvězdy ($\star$) vzdálené d

$$L_{\star} = 4\pi d_{\star}^2 F_{\star} \text{ (W)}$$

- Svítivost galaxie L v d

$$L = L_{\star} \frac{F}{F_{\star}} \frac{d^2}{d_{\star}^2} \text{ (W)}$$

Měření radiálních rychlostí galaxií

<http://www.astrosurf.com/buil/redshift/demo.htm>

Odhad hmoty

- Dopplerův jev ze spektra:

$$\frac{v}{c} = \frac{\lambda - \lambda_0}{\lambda_0}$$

- Kruhová rychlost:

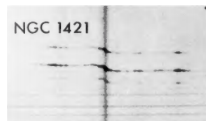
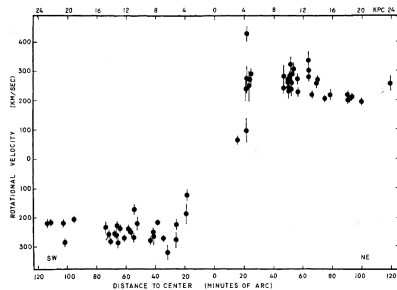
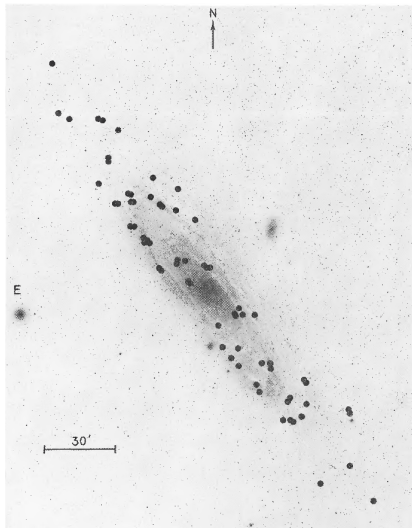
$$v^2(r) = r \frac{d\Phi(r)}{dr}$$

- Odhad hmoty pro Keplerův potenciál:

$$M(r) = \frac{rv^2(r)}{G}$$

Rotační křivky galaxií

Vera Rubin, 1970[†]

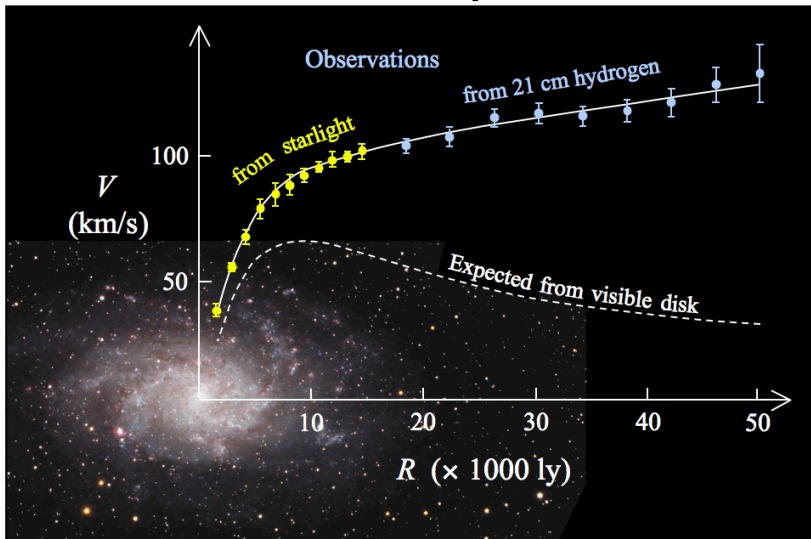

(podle ApJ 159, 379)

[†]ApJ 159, 379

Rotační křivky M 33

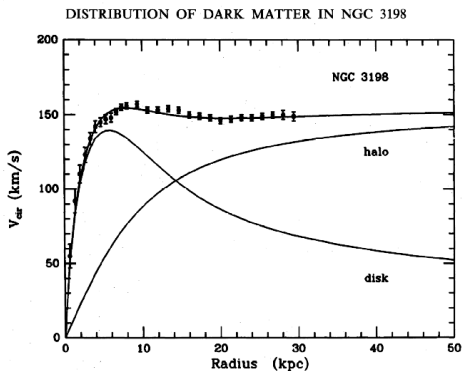

M 33

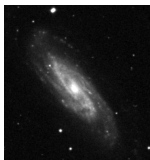

Snímek vlastnoručně pořídil Roman Ponča na Hvězdárně ve Vyškově

Interpretace rotačních křivek

van Albada & spol, ApJ 295, 305

- Keplerův potenciál (sluneční soustava)

$$v = \sqrt{\frac{GM}{r}}$$

- Pevné těleso

$$v = \omega r$$

- Hrubý model galaxie

$$v \neq f(r)$$

(slabá závislost na r)

Temná hmota klasická

Optický obor, zlatá léta '80

Slupková galaxie NGC 474

- Galaxie obsahují halo z neviditelné, avšak gravitačně působící hmoty.
- Pracovní skupina kolem Bruno Jungwierta
- Binney: Galactic dynamics (1994)

Kupy galaxií

Galaktické kupy v rentgenu

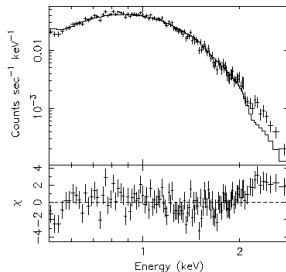
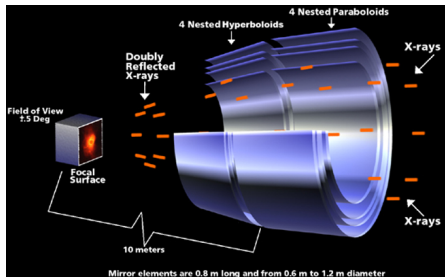
Vizualizace potenciálu

<http://chandra.harvard.edu/photo/2016/idcs1426/>
Kompozitní snímek: optický (zelená), infračervený (červená) a rentgenový (modrá).

- Ideální plyn,
- brzdné záření,
- teplota milióny stupňů,
- malá hustota.

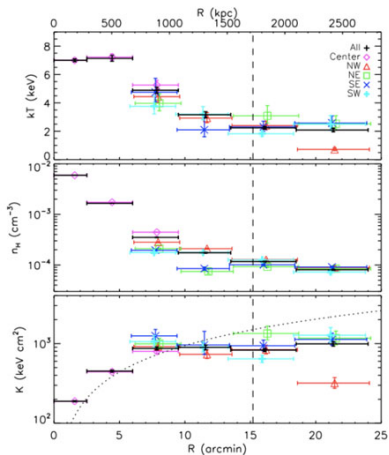
Rentgenová astronomie

Specifika:

- Totální odraz,
- dlouhé expozice (kilo-sekundy),
- detekujeme jednotlivé fotony (energie, směr),
- obrázky a spektra v jednom.
- Měříme hustotu ρ , teplotu (T) a chemické složení.

Isotermální sféry temné hmoty

- Modifikace klasického astronomického problému,
- systém udržovaný vlastní gravitací,
- řešení $p(r), \rho(r), T(r)$ dle

$$\frac{dp}{dr} = \frac{k_B T}{m} \frac{d\rho}{dr} = -\rho \frac{GM(r)}{r^2},$$

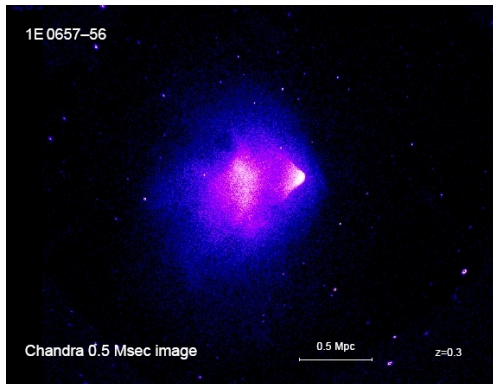
- a experimentálně $n_H, T,$
- určení hmoty $M(r)$.
- Temná hmota dominuje ($> 90\%$).

Temná hmota galaktických kup

Rentgenový obor, posledních deset let

Bullet cluster

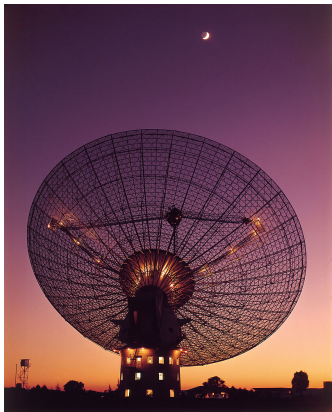

- Při srážkách galaxií se slučuje i temná hmota?
- Pracovní skupina kolem Norberta Wernera
- Longair: High Energy Astrophysics

Kosmické mikrovlnné pozadí

Rádioastronomie

https://en.wikipedia.org/wiki/Radio_telescope

Rádiové pozorování

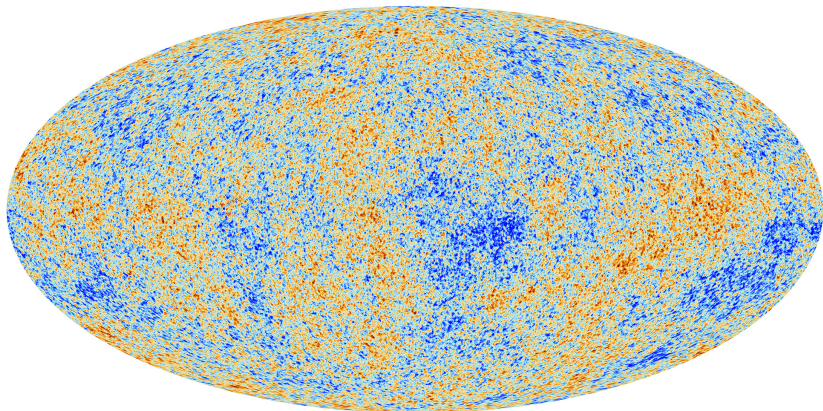
- Měříme výkon na detektoru ($P = UI$)
- Tok energie $P_\nu = k_B T d\nu$, ($h\nu \ll k_B T$)

Pozadí samotné

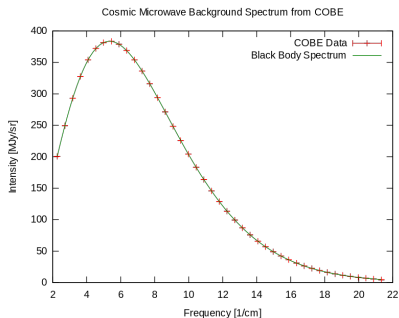
- Pozůstatek po velkém třesku
- Barevná teplota oblohy $T(\Omega)$
- Vlastnosti: $T \approx 2.73$ K, $\nu \approx 6 \cdot 10^{10}$ Hz, $\lambda \approx 1.8$ mm

Mikrovlnné pozadí

Mapa fluktuací $\Delta T/T$

Fluktuační spektrum v kosmickém šumu

https://en.wikipedia.org/wiki/Cosmic_microwave_background

Analýza

- Teplotní fluktuační spektrum:

$$\frac{\Delta T}{T}(\Omega)$$

- Auto-korelační funkce ($\pm$ kvadratická odchylka):

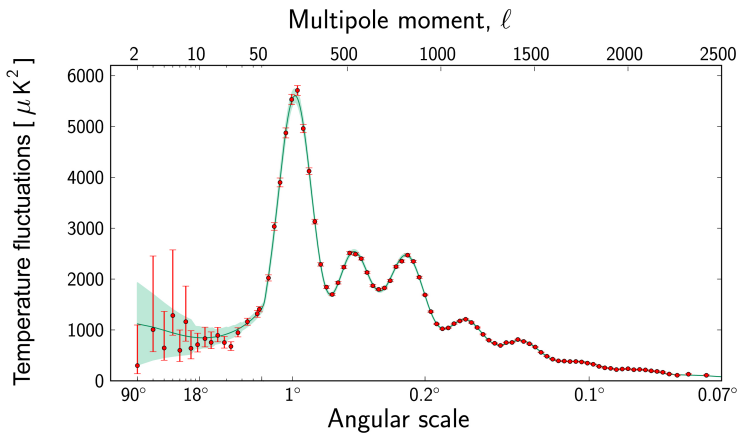
$$C(\theta) = \left\langle \frac{\Delta T}{T}(\Omega) \cdot \frac{\Delta T}{T}(\Omega') \right\rangle$$

Multipólový rozvoj (C_1 dipólový, C_2 kvadrupólový, ... moment):

$$C(\theta) \approx \frac{1}{4\pi} \left[C_0 + 3C_1 \cos\theta + \frac{5}{2}C_2(3\cos^2\theta - 1) + \dots \right]$$

Multipólový rozvoj

$C_l(\theta)$ z družice Planck

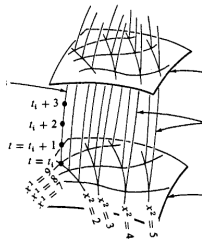

Standardní kosmologický model Λ CMD

Friedmann-Lemaître

Vzdálenost libovolných bodů $a(t)$:

$$dl^2 = a^2(t)d\Omega^2 - c^2 dt^2$$

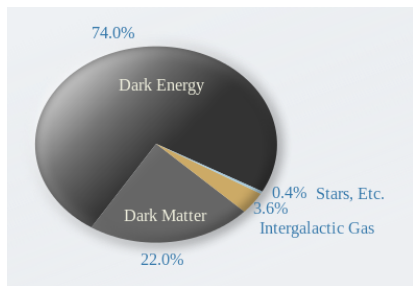
$$\left(\frac{1}{a} \frac{da}{dt}\right)^2 = H_0^2 \left[(\Omega_b + \Omega_c) a^{-3} + \Omega_r a^{-4} + \Omega_\Lambda a^{-3(1+w)} \right]$$

Ω_b baryonová hustota, Ω_c chladná (cold) temná hmota, Ω_r záření, Ω_Λ temná energie.

Mikrovlnná temná hmota

Mikrovlnný obor, posledních roky

Složení Vesmíru

https://en.wikipedia.org/wiki/Friedmann_equations

- Primoidální fluktuační rostou úměrně příslušné dimenzi a ,
- temná energie na scéně,
- podstata temnoty je neznámá.
- Tento obor je u nás zcela opomíjený.
- MTW: Gravitation (pouze principy)
- Bahcall & spol: Unsolved problems in astrophysics

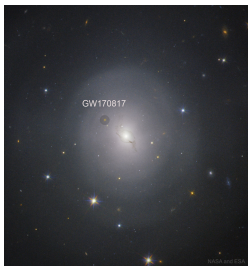

Implikace

Gravitační vlny

Úvahy ve světle dění posledních dnů

- Třímáme snad nový nástroj studia temné hmoty (?).
- Optická (elektromagnetická) astronomie poskytuje pouze zprostředkovaný pohled.
- Je tu snad analogie s optickou astronomií (chem. složení ze spektra)?

Otevřené otázky kolem temné hmoty

- Jak to, že ve spirálních galaxiích je temná hmota na okraji, když nijak neinteraguje s normální hmotou?
- Proč není rovnoměrně rozdělená (když neinteraguje sama se sebou)?
- V kupách se temná hmota koncentruje do středu a splňuje Poissonovu rovnici. Je tedy nějak z center samotných galaxií vypuzována?
- Konvenční mechanika zůstává stejná

$$H = \frac{p^2}{2m} + V(q) + \mu V_{\text{temnota}}.$$

Nemohou se objevit neznámé efekty?

- V okolí Slunce je minimálně 30% hmoty ve formě temné. Kde tedy je? Je všude kolem nás?

Úvahy nad neznámým

Zahalené do temnoty

Dosud neobjasněné záhady?

- Jsou kolem nás duchové? Je tak možné vysvětlit nějaký nadpřirozený jev?
- Něco co dosud neumíme změřit či popsat?

Hypotézy a jejich verifikace

- Popisuje běžné jevy, ale nepředpovídá nic nového a převratného (Ptolemaios).
- Je schopna nečekané předpovědi (Kepler, Young, ...).
- Verifikace jako experimentální ověření či logická část.

Láska je solí života.

Z pohádky „Sůl nad zlato“

Hvězdy jsou solí Vesmíru.

☯ FH